

**НОВИЙ ЗДОБУТОК ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ**

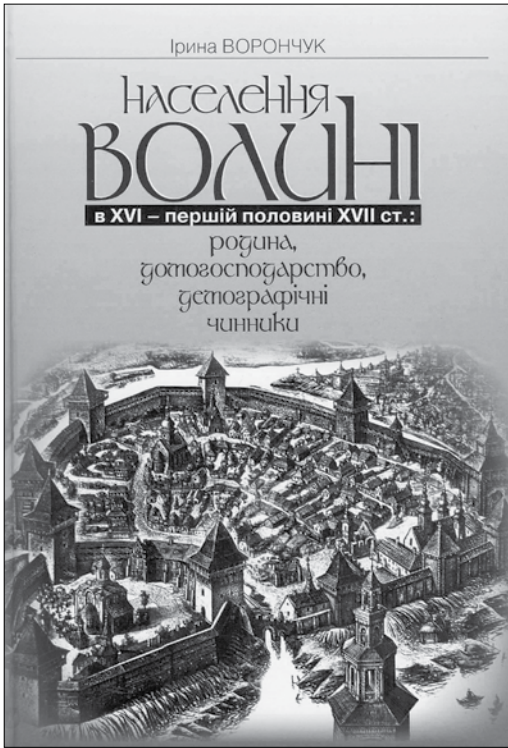
(Рецензія на монографію І. Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники». – Ін-т української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії МОНМС України. – К., 2012. – 712 с.: іл.)

Починаючи з кінця 60-х років XX ст., у світовій науковій практиці відбувався критичний перегляд концептуальних засад соціогуманітарного знання, який призвів до кардинальних змін пізнавальних орієнтацій та дослідницьких стратегій. Нова парадигма соціальної історії висунула завдання дослідження всіх сфер, у тому числі й повсякденної, і приватної, життя людей минулих часів в їх структурній єдності та фокусі перехрещення соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій. Її головною настановою є намагання зрозуміти людські зв'язки і стосунки в межах соціального життя, наближеного до індивіда, на рівні реальних груп і соціальних спільнот. Описова історія народонаселення перетворилася в аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів і стала складовою частиною історичної соціології, або соціальної історії, в широкому розумінні слова. Завдяки розробці нових методик були з'ясовані такі складні питання, як модель шлюбу, структура родини, сімейні взаємовідносини, становище жінки в родині та суспільстві, її права і обов'язки, стосунки батьків і дітей тощо. На тлі цих досягнень особливо гострим є відставання вітчизняних досліджень у даній галузі. Проте останнім часом історіографічна ситуація змінюється, з'являються розвідки з малодосліджених проблем соціальної історії та історичної демографії (як її складової),

особливо так званої достатистичної ери, тобто до XVIII ст., методологічні засади яких орієнтуються на принципи і підходи історичної антропології.

Праця Ірини Ворончук під назвою «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники» вже отримала схвальні відгуки не тільки рецензентів, а й ширшого кола науковців [1; 7].

Як об'єкт свого дослідження І. Ворончук виділяє функціонування народонаселення XVI – першої половини XVII ст. на території Волинського воєводства у тогочасних його межах. Щодо вибору для вивчення такого регіону, як Волинь, авторка зазначає, що, по-перше, з'ясування усіх запланованих аспектів одночасно у масштабі цілої України є неможливим, по-друге, Волинь, крім свого географічного розміщення, мала особливості певної «культурної автономії» у складі Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої зі своєю правовою системою, усталеними традиціями та звичаями, які мали великий вплив на побут, манеру поведінки, спосіб мислення тогочасних мешканців, а тому дослідження цих особливостей становить самостійну наукову проблему. Поняття ж «народонаселення» дослідниця тлумачить не як механічну сукупність людей, об'єднаних лише спільною територією, а як структурне утворення зі сталими і впорядкованими зв'язками

та стосунками людей всередині нього, які перетворюють сукупність людей з простої популяції на народонаселення. Внаслідок цього трактування народонаселення виступає як складне соціальне явище, що охоплює нерозривно пов'язані процеси фізичного відновлення людських поколінь (відтворення населення), їх соціалізацію, передання від покоління до покоління накопиченого досвіду. Разом з цим у вивченні тогочасних соціальних стосунків авторка бачить перспективу глибшого висвітлення не в конструюванні історичної картини про абстрактно взяте суспільство, а в поглибленні знань про людину в суспільстві, вияви її життєдіяльності у різних сферах – економіці, політиці, релігії, найближчому соціальному середовищі (родині). Саме вивчення конкретної людини (людей) як конкретного носія

національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має дати, на думку І. Ворончук, нові знання про тогочасне суспільство в цілому, допомогти зрозуміти «ментальність» епохи раннього нового часу. Такий підхід суттєво сприяє розвитку окремого напрямку сучасної української історіографії, що спрямований на вивчення історії повсякдення на основі принципів французької школи «Анналів», представники якої наполягали на існуванні тісного зв'язку між буттям людей, побутом, умовами, в яких вони живуть, та їхньою ментальністю. Комплексні полідисциплінарні методи вивчення, що застосовуються за такого підходу, використовуються з метою дослідження усєї системи тогочасного суспільства і груп, що його утворюють, починаючи з вивчення конкретних вчинків людей, їхньої поведінки, внутрішніх мотивацій представників різних соціальних верств у вирішенні проблем приватного життя, сприйняття ними світу на рівні конкретного індивіда, мікрогрупи, до якої він належить, його соціальної верстви.

Монографію присвячено висвітленню широкого спектра проблем повсякденного життя населення Волині XVI – першої половини XVII ст., проте в ній чітко простежуються дві магістральні взаємопов'язані проблеми: 1) історія родини (шляхетської, селянської, міщанської) у конкретних проявах тогочасної моделі поведінки людей різних соціальних груп та їх господарської діяльності; 2) демографічна ситуація на Волині як наслідок цілого комплексу об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Відповідно родинні структури та їх історія розглядаються в праці через призму практики укладання шлюбів, характеру шлюбної моделі, типології шлюбно-сімейних форм, взаємозв'язку зі шлюбною моделлю, структурою і типом родини, кореляції сімейних форм різних соціальних страт населення залежно від системи їхньої господарської діяльності та соціального статусу тощо.

Демографічна ж ситуація з'ясовується шляхом вивчення стереотипів і практики повсякденної демографічної поведінки різних соціальних верств волинського суспільства, реальної історичної ситуації з народжуваністю й смертністю населення, впливу на неї природних, економічних, соціальних, правових, релігійних, політичних факторів, підрахунку чисельних параметрів населення Волині на середину XVII ст. на основі обчислення коефіцієнтів родинних та домогосподарських структур.

Варто зауважити, що авторка цілком свідома усієї складності поставленої перед собою мети такого широкого історико-демографічного дослідження. Вона зазначає, що багатолітнє вивчення збережених наративних пам'яток (літописів, хронік, мемуарів), документальних джерел масового характеру, зокрема комплексу актових книг ґродських і земських судів Волині XVI – першої половини XVII ст., що містять численні матеріали, пов'язані з господарською діяльністю (люстрації королівських маєтків, інвентар приватних володінь, дільчі, купчі, дарчі, орендні угоди, шлюбні контракти, тестаменти тощо), сімейні хроніки, приватне листування, весільні та погребові промови, тогочасні рукописні збірки повчального моралізаторського характеру, з великою історичною достовірністю

дають змогу з'ясувати склад і дослідити структуру тогочасних родин різних соціальних страт населення, описати демографічну поведінку людей минулої епохи, робити висновки про чисельність населення. Однак розкриття внутрішніх мотивацій, внутрішнього механізму поведінки людей тогочасної культури, ментальних стереотипів, демографічних уявлень та інших аспектів, пов'язаних із суб'єктивним осмисленням членами соціуму об'єктивної реальності (яке до того ж було не однаковим у представників різних страт населення: шляхетства, міщанства, селянства), на основі обмеженого числа прямих рефлексій, опосередкованих даних та лаконічності джерел наштовхується на значні труднощі. «Зокрема, – слушно зауважує І. Ворончук, – в тогочасних джерелах бракує експліцитного виявлення масового умонастрою, не розкриваються мотивації тої чи тої демографічної поведінки, не порушуються питання регуляції чисельності населення тощо» [2, 17]. Ще одною перешкодою, яку мала подолати авторка на шляху до правильного розуміння поведінки людей минулого, було сучасне сприйняття дослідником минулого. Щоб відсторонитися від цього «вірусу сучасності» та не переносити на тогочасну епоху стереотипи і поняття, характерні для мислення нашої доби, І. Ворончук багато часу присвятила копіткій пошуковій роботі в архівах.

На нашу думку, всі задуми авторки реалізувалися в розглядуваній книзі повною мірою. Разом із солідними додатками у вигляді таблиць та ілюстрацій праця вражає своєю фундаментальністю, пильною увагою до нових документальних матеріалів, якісним поліграфічним виконанням та заслуговує найвищої оцінки фахівців.

Зупинимось на окремих здобутих даних та висновках, що уточнюють відому історичну інформацію й спростовують деякі історіографічні стереотипи, що не відповідають тодішнім життєвим реаліям. Йтиметься, по-перше, про характер української родини XVI – першої половини XVII ст., по-друге – про демографічну ситуацію на Волині на середину XVII ст.

Родина як соціальний інститут

Висвітлюючи комплекс питань, пов'язаних із демографічною ментальністю різних верств населення Волині, І. Ворончук спочатку вивчає історію родини як соціального інституту, при цьому зупиняється на відмінностях між сучасним розумінням поняття «родина» та розумінням слова «родина» в українському соціумі за пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу. Якщо нині моногамну родину розуміють як групу осіб, яка складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей, тобто доволі обмеженої спільності людей, пов'язаних кровною спорідненістю та які проживають разом, то для розглядуваних часів притаманне диференційоване уявлення про родину з огляду на походження людини: шляхетське, міщанське чи селянське.

На підставі аналізу правових норм та документальних матеріалів І. Ворончук стверджує, що для шляхетських родинних структур було характерним ширше розуміння родини, до якої могла належати не одна подружня пара, й ступеневість споріднення: кровна (нащадки від спільного предка) з розрізненням по прямій та бічній лініях та за шлюбом (свояцтво). Кровні й свояцькі зв'язки, з огляду на господарчі стосунки, у минулому важили набагато більше, ніж тепер. Інструментом закріплення вигідних

економічних і політичних зв'язків було родичання за допомогою шлюбу. Ще однією функцією шлюбу в шляхетському середовищі ранньомодерного часу була функція продовження потомства. Але найголовнішим було поширене в соціумі поважне ставлення до самого інституту шлюбу та його сприйняття як необхідної соціальної норми. Шлюб розглядали як найважливішу умову добродійності людини, її матеріального стану та соціального значення. Майже все доросле населення перебувало у шлюбі, а життя поза шлюбом вважалося відхиленням від норми. Тому питанням укладання шлюбів надавалося великої ваги. Попри встановлені Литовським статутом 1529 р. норми шлюбного віку: для жінок – 15, а для чоловіків – 18 років, на практиці ці норми не дотримувалися. Часто дочок віддавали заміж ще до виповнення 15-річного віку. Рання шлюбна модель мала своїм завданням, по-перше, задовольнити сексуальні потреби молоді, по-друге, за тодішнього високого рівня смертності тільки рання шлюбна модель могла забезпечити необхідний рівень відтворення населення та була певною запорукою продовження роду. Щодо різниці у віці між подружжям, то подекуди вона була значною, проте до цього ставилися без упередження, і це не ставало перешкодою для укладання шлюбів. Велику роль відігравала престижність шлюбного партнера, його матеріальний стан і статус у соціумі. Авторка припускає, що подібні шлюби укладалися доволі часто з огляду на велику смертність шлюбних партнерів та бажання чоловіків залишити нащадків для продовження роду. Батьки дуже уважно ставилися до шлюбів своїх дітей, намагаючись заздалегідь підшукати шлюбну партію для

них, особливо ж – вчасно видати заміж своїх дочок. У разі передчасної смерті батьків обов'язок видати дівчат заміж покладался на опікунів та кровних родичів (братів, дядьків).

Щодо міри свободи, яку мала жінка в момент укладання шлюбу, І. Ворончук не погодилася із висновком О. Левицького (як і решти сучасних дослідників, які солідаризувалися з його висновками), який вважав, що вже на зламі XVI–XVII ст. шлюби укладалися на основі кохання, а виявлення власної волі та згоди нареченої вважалось такою ж необхідною умовою, як і вільний вибір нареченого. На думку авторки, міркування О. Левицького не відповідали тогочасній дійсності, адже законодавство – Литовський статут, на який посилався учений, – містило двозначні формулювання щодо прав жінок: за одним положенням, жінкам ніби надавалося право вільного волевиявлення, а в наступних пунктах це право не просто заперечувалось, а й абсолютно виключало таку можливість під загрозою втрати посагу та права успадкування майна. Крім того, Статут 1566 р. під загрозою втрати права на нерухомість застерігав також проти шлюбу шляхтянок з представниками нешляхетського походження. Насправді статутіві приписи щодо заборони примусового видання жінок і дівчат заміж не мали реального значення і жодного впливу на можливість волевиявлення під час укладання шлюбу. Як свідчать документальні записи того часу, примусове видання заміж батьками, братами, опікунами та іншими родичами беззахисних жінок було поширеною практикою. За умови абсолютної батьківської влади, зазначає І. Ворончук, наївно припускати, що хтось став би цікавитись

думкою 13–15-річної дівчини щодо майбутнього чоловіка або питати її згоди на шлюб. А записи про добровільну згоду вносилися до книг тоді, коли виникали конфлікти між родичами, які захищали інтереси підтримуваних ними претендентів на руку своїх підопічних родичок, і в такому разі потрібно було дотриматися «букви закону», тобто формально прописаного у Статуті порядку, аби не дати іншій стороні жодних аргументів для опротестування їхніх дій.

Документи засвідчують, що не лише дівчата та жінки, а й молоді чоловіки (сини) брали шлюб із дозволу батьків та інших родичів. Причому вирішальною була саме роль батька (якщо він був живий) у виборі шлюбної партії. Це пояснюється не лише його абсолютною владою в родині та силою звичаю – у батька були й матеріальні важелі, адже саме він забезпечував сина нерухомістю, на якій наречений мав, за статутними вимогами, записати дружині частину свого майна (віно) за принесений нею посаг.

Таким чином, авторка доводить, що тогочасний шлюб розглядався як угода між батьками молодих або батьками (опікунами) дівчини та її майбутнім чоловіком, коли він уже був самостійним господарем у своєму маєтку, але аж ніяк не між майбутнім подружжям. Почуття та уподобання молодих не мали значення під час укладання шлюбу, адже й сама тогочасна концепція подружнього життя не передбачала великих любовних почуттів. До уваги бралися не почуття, а матеріальні розрахунки та інтереси. За допомогою шлюбу прагнули зміцнити економічні позиції або підняти свій соціальний статус. Вважалося, що, вибираючи пару, слід мати на увазі передусім матеріальний добробут,

станову рівність, соціальне становище майбутнього партнера. Зазвичай шлюби укладалися між рівними за майновим і соціальним статусом партнерами в колі звичних для батьків соціальних контактів. За внесений дружиною посаг чоловік зобов'язувався записати на неї подвійне віно на третині своїх маєтків. Зрозуміло, що майнові можливості чоловіка мали бути відповідними. На думку І. Ворончук, дівчина (жінка) не бралася до уваги як рівноправний суб'єкт шлюбних домовленостей, і це наперед визначало її нижче становище в родині порівняно з чоловіком. Шлюб нерідко поєднував зовсім різних, несумісних за вдачею людей, і цей казус мав нівелюватися попереднім вихованням жінки, яку заздалегідь готували до повної покірливості і послужливості чоловікові. Відповідно до церковних приписів жінку було створено як партнерку для чоловіка, яка мала народжувати йому дітей, бути завжди слухняною і коритися беззаперечно. Від народження до виходу з батьківського дому дівчина перебувала в абсолютній владі свого батька, а виходячи заміж, переходила з-під влади батька під владу чоловіка. Авторка вважає, що не слід ідеалізувати тогочасну дійсність, як це роблять деякі дослідники, адже, як свідчать джерела, в патріархальному суспільстві того часу не було місця для власної волі індивіда поза волею глави родини. Цілий суспільний лад спирався на цю засаду: король був батьком свого народу, кожний шляхтич – батьком своїх підданих, а глава сім'ї – батьком своєї родини. За таких умов жінка не могла мати власної сильної позиції, тож у реальному повсякденному житті ставлення чоловіків до дружин було досить суворим. Про межі влади чоловіка свідчить хоча б і

такий приклад: дружина без дозволу чоловіка не мала права самостійно покинути маєток навіть для побачення зі своїми батьками. На сімейний клімат впливали чинники емоційно-психологічного стану тодішньої людини, що жила в атмосфері загальної небезпеки. Брутальність і жорстокість були нормою не тільки стосовно чужих людей, а й до рідних і близьких. Від бруталної вдачі чоловіка не рятували ні обсяг її посагу, ні величина впливу та авторитету батьківського дому, з якого вона походила. Наведені авторкою джерельні матеріали спростовують тезу О. Левицького про рівноправне з чоловіком становище жінки. Більшість жінок мусили миритися з грубим ставленням чоловіків і не зверталися до судових інстанцій ще й тому, що боялися розправи, шукаючи захисту хіба що у своїх найближчих родичів. Система жіночої залежності посилювалась і внаслідок різниці у віці між подружжям. Видані заміж 14 – 15-річні дівчата легко підкорялися значно старшим чоловікам і звалилися жити в покорі та слухняності. Щоправда, джерела фіксують і випадки намагань жінок позбутися цієї залежності, відомо кілька справ про розлучення і навіть вбивство жінками своїх чоловіків. Проте це не було нормою життя, радше рідкісним випадком.

На думку І. Ворончук, рання шлюбна модель, всезагальність шлюбу, бажання залишити нащадків, а також ментальні настановлення щодо проведення життя у подружньому союзі зумовлювали багатощлюбність. В основному вона була пов'язана з високою смертністю населення. Високий показник смертності (за підрахунками авторки – 40–43 %) спонукав шлюбні пари до народження якомога більшої кількості дітей (коефіцієнт

дітності волинської шляхетської родини становив щонайменше 5,78 осіб). Оперуючи великим документальним матеріалом, авторка стверджує, що лише поодинокі чоловіки і жінки не поновлювали шлюбів після смерті своїх партнерів. На її думку, швидкі повторні шлюби жінок пояснюються також складністю для них самостійного ведення домогосподарства і боязню за безпеку дітей і свою власну.

Важливим є висновок І. Ворончук про те, що реальні шлюбні практики в шляхетському середовищі польських і українських земель, зокрема й Волині, незважаючи на певні відмінності у законодавствах, майже не відрізнялися.

Характеризуючи селянську родину, І. Ворончук відзначає відсутність писемних джерел, аналогічних тим, які відкриті у шляхетських судах та архівах, насамперед тому, що селяни приватних володінь підлягали суду власника маєтку, процедура якого на письмі не фіксувалася. Хоча певну інформацію із документації гродських і земських судів все ж таки авторці вдалося добути. Так, за спостереженнями І. Ворончук, протягом першої половини XVII ст. переважною формою селянського господарства залишалося дворище. На дворищі мешкали великі нерозділені селянські родини кровних родичів, що склалися з кількох менших не індивідуальних сімей (родинних груп). Переведення селянських господарств з дворищної системи на волочну, на її думку, не означало автоматичного розриву великої селянської родини, адже для обробітки значних земельних площ потрібно було й багато робочої сили. Цей економічний чинник спонукав до багатодітності, а отже, й до порівняно великого числа членів селянської родини. До складу

пересічної селянської родини з двопоколінною структурою належали батько, мати, два дорослих сини, дві дорослі дочки, двоє недорослих дітей, інколи дід та баба. Головою кожної родової групи був батько. Нерідко родинні структури розширювалися за рахунок одружених синів, бічних родичів. Таким чином, селянська родина-домогосподарство становила доволі велику родинну спільноту, що об'єднувала кілька менших сімей. Серед актових документів дослідниці вперше віднайшла матеріали про наявність наймитів та челяді в селянських і міщанських господарствах, які засвідчують, що це було звичним побутовим явищем. Складність проблеми встановлення пересічного числа членів селянської родини полягає в тому, що в джерелах не фіксуються готові дані про цю кількість. З-поміж усіх попередніх кількісних коефіцієнтів виведення числа селянської родини (диму), запропонованими іншими дослідниками питання (4 – 6,5 осіб), а також переглянувши результати своїх попередніх підрахунків (8 осіб), авторка наполягає на висновку про чисельність пересічного селянського домогосподарства в 10,4 осіб (помноживши 8 на 1,3 родини). Додавши до цього числа двох можливих помічників у господарстві (челядників, коморників або підсусідків), І. Ворончук висловила припущення про коефіцієнт пересічної домогосподарської структури в 11,5 – 12,5 осіб.

На думку І. Ворончук, шлюб був категоричним імперативом для всіх верств населення, в тому числі й селянства. Нежонаті чоловіки не сприймалися сільським середовищем серйозно: лише одружені могли брати участь у зборах сільської громади, самотня людина не була здатна вести трудомісткі сільсько-

господарські роботи. До обов'язкової шлюбності підштовхували й висока тогочасна смертність, небезпечність самотнього проживання, незабезпечена старість тощо. Дослідниця припускає, що більшість селянських шлюбів відбувалися в межах одного села або розташованих поблизу. Шлюби укладалися на засадах майнової рівності. Цілком можливо припустити про подібну до шляхетської практику ранньої шлюбної моделі в селянському середовищі. Селянські дочки отримували посаг рухомістю: худобою, домашнім начинням, одягом, постіллю. Авторка заперечила гіпотези інших дослідників про рівність чоловіка й дружини в подружньому житті селянської родини, обумовленої відносною майновою рівністю подружніх пар. На її думку, молода людина мусила підкорятися родинним планам і потребам, які вимагали значного числа робочих рук, а це, у свою чергу, обумовлювало основну функцію жінки у сім'ї – народити якнайбільше дітей, виконувати хатню роботу тощо.

І. Ворончук здійснила велику пошукову роботу й щодо встановлення структури і типології міщанської родини. На відміну від інших вітчизняних дослідників, вона не згодна з отождоженням поняття «дим» як житлового приміщення у місті з поняттям «родина». На підставі аналізу волинських документальних матеріалів авторка висловила припущення, що поняття «родина» не збігалося з поняттям «дим», яке було значно ширшим, і що правильніше буде ідентифікувати його з поняттям «домогосподарство». Незважаючи на те, що частина міщанських сімей вже мала нуклеарний характер, складаючись з найближчих родичів – батьків і недорослих дітей, більшість родин все ж таки зберігали ще

складну структуру, складаючись з 2–3 і більше сімей, що проживали в одному домі. І хоча порівняно із селом у містах розширені і складні родинні структури траплялися рідше, проте випадків спільного проживання дорослих одружених синів із батьком, який очолював спільну велику родину, було досить багато. Крім того, у міських житлових будівлях часто на рівних правах проживали не тільки споріднені родини, а й просто сусіди. Чималу групу міського населення становили підсусідки і коморники, які, не маючи власного житла, винаймали його у домогосподарів-власників. Найзаможніша група міської людності могла дозволити собі утримувати учнів, підмайстрів, слуг і челядь. Тобто за кількістю й складом мешканців родинні спільноти могли вести просте, розширене та складне сімейне домогосподарство. Це дало підстави І. Ворончук для висновків про величину міських родинних структур, що мешкали в міському димі. На її думку, на міський дим припадала не одна сім'я, а в середньому 1,2 родини. Помноживши це число на виведений нею ж коефіцієнт біологічної міщанської родини (6,3 особи), авторка суттєво збільшує верхню межу відомих на сьогодні коефіцієнтів міщанських родин Волині (5 – 6,5 особи) до 7,5 осіб. Додавши до цього числа 1 – 1,5 особи (в ролі товаришів-помічників, коморників, підсусідків, слуг, челяді, підмайстрів, учнів), І. Ворончук встановила, на її погляд, науково обґрунтований коефіцієнт волинської міської домогосподарської структури в 8,5 – 9 осіб, який вона у жодному разі не вважає завищеним.

Виховані на основі уславлення давніх традицій, сучасні читачі, безперечно, звернуть увагу на досить незвичні і

часом некомпліментарні висновки І. Ворончук (підкріплені, проте, вагомими джерельними аргументами) щодо взаємовідносин у подружжях різних станів тогочасного суспільства. Годі й говорити, що вони суперечать ідеалізованій і романтизованій моделі традиційної української родини, в якій з «давніх часів панували любов, злагода, особливо лагідне ставлення чоловіків до жінок», а жінка була «дійсно главою родини, оскільки мала привілейоване положення» [3; 4; 5]. І. Ворончук не побоялася «піти проти авторитетів», зокрема проти О. Левицького, уважно вивчивши великий комплекс документів, заперечити деякі поширені трактування становища жінок у XVI – XVII ст. Це стосується насамперед головного постулату: у шляхетському соціумі тих часів жінка користувалася широкою свободою, практично не поступаючись повнотою своїх прав чоловікам. І. Ворончук натомість звертає увагу на ті численні приклади тогочасного життя, які свідчать про обмеження волевиявлення жінок під постійною владою родичів чоловічої статі. Ретельне вивчення документальних джерел, які віддзеркалювали реальне життя тогочасних шляхтянок, призводить до руйнування ідеалізованого уявлення про їхнє становище в сім'ї. Виявляється, що хоча чоловік і був зобов'язаний, і записував дружині віно, та, як правило, дружина тут же віддаровувала йому все на неї записане, а також додатково обдаровувала його власними грошовими сумами, рухомістю і нерухомістю. Тобто чоловікові все подароване миттєво поверталось навіть із лишком. Далеко не завжди жінки робили це з доброї волі: надання дарчих записів через обман або примус було нерідким явищем. І. Ворончук наводить

вражаючі документальні свідчення про випадки жорстоких катувань дружин, аби вони відмовилися від свого майна на користь чоловіка. Траплялося, що їх після цього або ув'язнювали, або виганяли з дому, або ж побоями доводили до могили. Насильство по відношенню до жінки вважалося нормальним, а отже, типовим для патріархального суспільства, де агресія чоловіків у подружніх стосунках та родинному колі нічим не обмежувалася, а більшість жінок були виховані в канонах покірності, слухняності, підлеглості чоловікам і десятиліттями терпіли своє становище. Не кращим, на думку авторки, було становище жінки й у інших верств населення [6, 241–242]. Таким чином, І. Ворончук вдалося якщо не повністю спростувати такий привабливий, але мало чим обґрунтований історіографічний стереотип про те, що «на українських землях у XVI–XVII ст. жінка володіла значно більшою свободою, ніж будь-де в глибокій корінній Європі ... Незалежності української жінки могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни: вона була рівноправною з чоловіком, мала такі ж громадянські права та особисту незалежність, як й її чоловік ... вільно вибирала собі нареченого, сама розпоряджалася та управляла своїм майном, мала право розірвати шлюб» [8, 110–111], то принаймні «відвоювати» у нього Волинь.

Демографічна ситуація на Волині на середину XVII ст.

Встановлення названих вище коефіцієнтів волинської шляхетської родини, пересічної селянської та міської домогосподарської структур є надто важливим для наступних висновків І. Ворончук про чисельність населення Волині на середину XVII ст. Складність

даного питання полягає у відсутності на той час даних переписів населення, адже перший перепис населення в Польщі, а отже, й Волині, було проведено тільки в 1789 р. Джерела не дають прямих свідчень про чисельність тогочасного люду, оскільки ні власники маєтків, ні загальнодержавні органи не робили підрахунків усієї людності (осіб різної статі, дорослих і дітей тощо). Тому дослідники змушені звертатися до вивчення об'єктів, які можуть дати лише непрямі відомості щодо чисельності населення. Досі відомі підрахунки волинського населення робилися на основі обчислення певних господарських одиниць, що обкладалися податком, аналізу інвентарів маєтків та люстрацій (описів) королівщин, поборових, подимних реєстрів та списків поголовних реєстрів. Однак ці документи як джерела обчислення населення мають певні недоліки, зокрема, їх збереглося небагато, відповідно вони охоплюють незначну територію і до того ж не завжди є прозорими, тобто в них був присутнім елемент приховування від податків. Існуючі на сьогодні обрахунки українського населення на середину XVII ст., здійснені в основному на основі подимних тарифів Волинського воєводства 1629 р. О. Барановичем (655 тис.), М. Крикуном (770 тис.), авторка вважає не відповідними історичним реаліям. Як відомо, останній дослідник цього питання М. Крикун у кінці 80-х років минулого століття оприлюднив результати підрахунків, згідно з якими у 2375 населених пунктах воєводства (115 міст, 2260 сіл) нараховувалося 113296 димів, де могло мешкати 736424 людини (дослідник застосовував коефіцієнт 6,5 особи на дим). Додавши до цього числа 33265 осіб неоподаткованої людності дворів і фільварків

та 288 осіб католицьких плебаній, він визначив загальну чисельність волинського населення – 769978 людей. І. Ворончук спробувала обрахувати волинську людність середини XVII ст. на підставі іншого підходу, засадничим принципом якого було обчислення чисельності найголовніших страт населення – шляхти, селянства і міщанства – по-окремо шляхом залучення встановлених авторкою за документальними матеріалами нових коефіцієнтів домогосподарських структур, які мали охоплювати не лише біологічну родину, а всіх домогосподарців.

Таким чином, не заперечуючи проти встановленого М. Крикуном загального числа сіл і димів Волинського воєводства (2260 сіл і 79392 димів), але не погоджуючись із запропонованим ним коефіцієнтом 6,5, І. Ворончук висновує іншу кількість селянства. Застосувавши найменший показник із виведеного нею коефіцієнта (11,5 – 12,5) – 11,5, авторка обраховує волинське селянство у щонайменше 913000 осіб (на 396951 більше, ніж нарахував М. Крикун).

Так само, спираючись на кількість міських димів, уточнених М. Крикуном (33904), але застосовуючи виведений нею коефіцієнт 8,5 на міський дим (як домогосподарську структуру), І. Ворончук нарахувала 288184 осіб міського люду, що майже на 68 тис. більше обрахунків М. Крикуна.

Населення шляхетських дворів І. Ворончук підрахувала, помноживши 6910 (кількість волинських шляхетських родин) на максимальне значення виведеного нею коефіцієнта шляхетського двору (19–20) – 20 людей. Отже, за її підрахунками, разом із шляхетською родиною та її службою населення шляхетських

дворів Волині могло становити не менше 138200 осіб.

Духовенство 471 церкви православного і римського обрядів (за неповними даними) з розрахунку 10 осіб на одну священицьку родину, за підрахунками авторки, становило 4710 осіб (зі слугами – щонайменше 5652). Разом з насельниками 70 монастирів (2100 настоятелів, їхніх слуг та ченців) число духовенства на Волині могло сягати, на думку І. Ворончук, 7752 особи.

Ще 12800 осіб І. Ворончук порахувала як обслугу у 640 фільваркових господарствах (урядники, двірники, пастухи, парубки, наймити тощо).

Склавши разом обраховану чисельність різних категорій волинського населення, вона отримала 1359936 осіб (913000+288184+138200+7752+12800). У зв'язку з цим дослідниця стверджує, що на середину XVII ст. на Волині проживало щонайменше 1 млн. 300 тис. людей. З розрахунку на загальну площу Волинського воєводства (41637,44 кв. км), на думку авторки, залюдненість воєводства становила близько 31 особи на кв. км (за підрахунками О. Барановича – 15,7, М. Крикуна – 19,35 осіб на кв. км) і була менш заселеною, ніж Франція (45 осіб на кв. км), Віртемберг (40) і Англія (36), майже однаковою, як Саксонія (30,8), і щільніше залюдненою за Померанію, Пруссію, Данію та Шотландію.

Такі досить сміливі висновки авторки щодо загальної кількості населення Волині першої половини XVII ст. мають повне право на уведення до наукового обігу. Однак перегляд відомих досі кількісних параметрів в бік їх зростання більш ніж на 530 тис. осіб потребує, на нашу думку, додаткових аргументів, у тому числі й відповіді на питання відповідності цих

розрахунків із піднятою самою ж І. Ворончук у 4 розділі розглядуваної монографії проблемою демографічних втрат Волині внаслідок негоди, неврожайів, голоду, хвороб, пожеж, і найголовніше – від руйнівного впливу татарських нападів, прямі втрати від вивезення в неволю та вбивств, не рахуючи втраченого потомства, за підрахунками дослідниці, могли сягати 500 і більше тисяч людей. А в тому, що наведені результати підрахунків населення аж ніяк не є утилітарними за своїм характером, немає жодного сумніву, адже саме від того, якими будуть остаточні дані про чисельність населення Волині в переддень великих змін у середині XVII ст., залежать наступні висновки про масштаби демографічного спаду на українських землях, спричинені політичними катаклізмами середини і другої половини XVII ст. До речі, під час аналізу демографічних наслідків подій української національної революції 1648–1659 рр. на Волині ми свого часу спиралися на результати підрахунків, зроблені М. Крикуном [9, 227–237]. Тож цілком слушним є прикінцеве зауваження І. Ворончук про те, що «ця проблема ще чекає на свого дослідника» [2, 569].

Ми зупинилися тільки на окремих моментах розлогої монографії І. Ворончук. Чи є у книжці прогалини? Якщо такі й знайдуться, то вони свідчать лише про виокремлення авторкою нових цікавих історичних дилем, до яких можна буде повернутися у майбутньому. Для прикладу, відзначивши, що зміна кількості населення в країні є також чинником усіх змін економічного ладу, «індикатором» успіхів і невдач у сфері виробництва, авторка вповні не розвинула цю думку, як і питання динаміки чисельності населення в XVI – першій

половині XVII ст., яке могло б підтвердити або спростувати попередню тезу. Вочевидь у опонентів можуть виникати питання й щодо запропонованих нових коефіцієнтів та загальної оцінки населення Волині, які дуже відрізняються від попередніх, тож дослідниця має бути готовою до дискусії та захисту своїх підходів, методів і висновків. Також дещо сильнішими на загальному фоні виглядають у праці сюжети, пов'язані із привілейованими верствами населення. Однак це свідчить тільки про особливості стану документальної бази досліджуваного періоду, яку науковець опрацювала досконало. Безперечно, самі історичні джерела ще не дають готової відповіді на поставлені в монографії питання, проте їх фахове студіювання за допомогою методів наукової критики, що демонструє авторка, дало можливість їй повною мірою розкрити інформаційний потенціал документів.

Насамкінець хочемо висловити впевненість у тому, що порушені в монографії різноманітні дискусійні й контрверсійні питання привернуть увагу вдумливих дослідників.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бездрабко В. В.* [Рец. на:] Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с. / В. В. Бездрабко // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 200 – 208.
2. *Ворончук І.О.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники / І.О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.: іл.

3. *Козуля О.* Жінки в історії України / О. Козуля. – К.: Укр. центр духовної культури, 1993. – 255 с.

4. *Кривоший О. П.* Жінка в суспільному житті України за часів козаччини: Історичні розвідки доби / О. П. Кривоший. – Запоріжжя: Поліграф, 1998. – 68 с.: іл.

5. *Кривоший О. П.* Роль жінок у суспільному житті України козацької доби / О. П. Кривоший // Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За ред. Л. О. Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1999. – 440 с.

6. *Орлова Т. В.* Насильство по відношенню до жінок в Україні: історіографія проблеми / Т. В. Орлова // Наукові записки / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – Вип. LXXXVIII (88). – С. 237 – 247.

7. *Потапенко С. П.* [Рец. на:] Ворончук І.О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – 712 с. / С. П. Потапенко // Генеалогічні записки. – Львів, 2013. – Вип. XI (нової серії V). – С. 105 – 106.

8. *Сайгакова Л. О.* Статус жінки в правових традиціях запорозького козацтва / Л. О. Сайгакова, А. В. Володівщук // Науковий вісник / Одеський національний економічний університет; Всеукраїнська асоціація молодих науковців: Економіка. Політологія. Історія. – Одеса, 2013. – № 4 (183). – С. 106 – 111.

9. *Ярошинський О. Б.* Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. / О. Б. Ярошинський. – К.: Вид. дім «Стилос», 2005. – 460 с.

Олег ЯРОШИНСЬКИЙ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історичних пам'яток ННДІУВІ